

INHOUD

Woord vooraf	11
Inleiding	13
Dagelijks leven in de eerste eeuwen n.Chr.	21
Het gezin	22
<i>Hoe zag een gezin eruit?</i>	22
<i>Het huwelijk en de sociale positie van de vrouw bij Joden</i>	24
<i>Het huwelijk en de sociale positie van de vrouw bij heidenen</i>	26
<i>De positie van de vrouw bij christenen</i>	30
<i>De gevaren van seks en een nieuwe huwelijksmoraal</i>	33
<i>Kinderen en opvoeding</i>	36
<i>Contraceptie, abortus, kindermoord en te vondeling leggen</i>	40
<i>Weduwschap en echtscheiding</i>	45
Onderwijs	47
<i>Onderwijs in het jodendom</i>	47
<i>Onderwijs in de Grieks-Romeinse samenleving</i>	50
Slaven en vrijgelatenen	53
<i>Hoe je slaaf werd en wat je status als slaaf was</i>	53
<i>De weggelopen slaaf</i>	58
<i>Het werk van een slaaf</i>	58
<i>Je slaaf goed behandelen</i>	60
<i>Vrijgelatenen</i>	62
<i>Slaven bij Joden</i>	63
<i>Slaven bij christenen</i>	65
Dood en begrafenissen	66
<i>Dood en begrafenissen bij Joden</i>	66
<i>Dood en begrafenissen bij heidenen</i>	68
<i>Dood en begrafenissen bij christenen</i>	71

Wonen	72
<i>Wonen in Palestina</i>	72
<i>Wonen in Romeinse huizen</i>	76
Onder Romeinse heerschappij	82
<i>De Romeinse samenleving</i>	82
<i>Romeins burgerschap</i>	84
<i>Het Romeinse leger</i>	85
<i>Reizen</i>	90
<i>Geld en belastingen</i>	92
<i>Verenigingen</i>	94
Joods godsdienstig leven	96
De tempel	96
<i>Algemeen oosterse opvattingen van de tempel</i>	96
<i>De tweede tempel</i>	99
<i>Indeling van het tempelcomplex</i>	100
<i>Functies van de tempel</i>	103
<i>Tempelpersoneel</i>	105
<i>Geldzaken</i>	107
<i>Nieuwe visies op de tempel</i>	110
De synagoge	112
Het Sanhedrin	115
Sabbat en feesten	117
<i>Sabbat</i>	117
<i>Feesten</i>	119
De joodse wet	124
<i>Het belang van het houden van de wet</i>	124
<i>Het sjema</i>	125
<i>Wetten over echtscheiding</i>	127
<i>De sabbatswetten</i>	130
<i>Reinheidsregels en voedselwetten</i>	132
<i>Schriftuitleg</i>	135
Een uitverkoren volk	137
<i>Proselitisme</i>	140
<i>Antisemitisme</i>	142
Visies op de Messias	146
<i>Twee Messiassen</i>	147
<i>De davidische Messias</i>	149
<i>De Zoon des Mensen</i>	154
<i>De lijdende Messias</i>	156

<i>Een profeet als Messias</i>	158
Leven na de dood	160
<i>Stof is de mens, tot stof keert hij weer</i>	160
<i>Opstanding uit het stof</i>	162
<i>Een onsterfelijke ziel</i>	170
<i>Dodenrijk, hemel en hel</i>	172
Joodse mystiek en magie	177
<i>De letters en getallen van de schepping</i>	178
<i>De troonwagen</i>	179
<i>Wortels van de mystiek</i>	185
<i>Magie</i>	186
Religieuze groepen in Palestina	190
Streven naar macht	190
De wortels van de religieuze groepen	192
<i>Essenen gaan hun eigen weg</i>	192
<i>Farizeeën en sadduceeën: concurrerende cliënten</i>	194
<i>Onder koning Herodes</i>	196
<i>De Joodse opstand</i>	197
Farizeeën	198
<i>Hillelieten en sjammaïeten</i>	199
<i>De overlevering der ouden</i>	200
<i>Voorbeschikking, geloof in engelen en opstanding</i>	202
Zeloten	204
Sadduceeën	205
<i>Wat de sadduceeën wel en niet geloofden</i>	206
Essenen (en herodianen)	209
<i>Herodianen</i>	210
<i>Waar essenen woonden, hoe zij leefden</i>	211
<i>Wat essenen geloofden</i>	213
<i>Zonen des lichts</i>	214
Samaritanen	217
<i>Oorsprong van de Samaritanen: de bronnen</i>	217
<i>Oorsprong en geschiedenis van de Samaritanen: historisch</i>	220
<i>Wat Samaritanen geloofden</i>	223
Asceten en wonderdoeners	224
Schriftgeleerden	226
Grieken, Romeinen en hun goden	229
Goden en hun aanbidders	229

<i>Religieuze tolerantie en haar grenzen</i>	229
<i>Tallose goden</i>	231
<i>Tempels</i>	235
<i>Offers</i>	237
<i>Godenbeelden</i>	242
<i>Huisgoden</i>	248
De goden raadplegen, om hulp vragen en manipuleren	249
<i>Orakels</i>	249
<i>Bijgeloof en magie</i>	253
<i>Divinatie en astrologie</i>	262
<i>Genezing</i>	268
<i>Exorcisme</i>	271
<i>De dood en wat erna</i>	276
Speciale culten	282
<i>De keizercultus</i>	282
<i>Mysterieculen</i>	288
<i>Esoterische avonturen</i>	297
Filosofische scholen	304
Inleiding	304
<i>Socrates en zijn volgelingen</i>	306
De vaders van de Griekse filosofie	308
<i>Plato</i>	308
<i>Aristoteles</i>	310
Middenplatonisme	312
<i>Philo van Alexandrië</i>	314
<i>Over de logos</i>	317
<i>Plutarchus</i>	321
Neoplatonisme	322
Cynici	329
<i>Jezus, een cynicus?</i>	334
De stoïcijnen	337
<i>De Oude Stoa</i>	337
<i>De Late Stoa en het christendom</i>	340
Epicurisme	346
De sceptici	349
Neopythagoreeërs	352
Filosofen tegen het christendom	354
<i>Celsus</i>	355
<i>Porphyrius</i>	359

<i>Hiërocles</i>	364
<i>Julianus Apostata</i>	365
Christenen, het derde geslacht	368
De eerste christenen	368
<i>Jodenchristenen</i>	368
<i>Hellenistische jodenchristenen</i>	373
<i>Heidenchristenen</i>	375
Latere joodschristelijke groepen	377
<i>Ebionieten</i>	377
<i>Nazoreeërs</i>	379
<i>Elkesaieten</i>	380
Enkratieten	381
Zeven hemelen en hun bewoners	385
<i>De hemelbewoners</i>	386
Gnostiek	389
<i>Jodenchristenen met gnostische sympathieën</i>	389
<i>Gnostische sekten</i>	393
De tijd van de Apostolische Vaders	406
Apologeten	410
<i>Justinus de Martelaar</i>	412
<i>Typologie</i>	414
Clemens van Alexandrië: christendom in middenplatonisch gewaad	416
Tertullianus: weg met filosofie!	421
Origenes: meester van de allegorie	424
<i>Allegorie</i>	425
<i>God en de tweede God</i>	428
<i>De mens</i>	429
<i>Vrije wil</i>	433
Augustinus: nieuwe wegen in de theologie	435
<i>Pelagius</i>	439
<i>Augustinus' reactie</i>	442
<i>Predestinatie</i>	444
Nawoord	447
Gebruikte afkortingen	454
Verklarende woordenlijst	455
Bibliografie (per hoofdstuk)	459
Personenregister	477

DAGELIJKS LEVEN IN DE EERSTE EEUWEN N.CHR.

Over het leven van de gewone man en vrouw

Over beroemde mannen uit de oudheid, zoals keizers, generaals en filosofen, weten wij best veel. Dat hebben we te danken aan hun biografen, zoals Suetonius, Tacitus, Plutarchus en nog anderen. Niemand echter vond het destijds interessant om over gewone mensen te schrijven. Wat zou je daarover ook moeten berichten? Zij deden immers niets bijzonders. Zij werkten, probeerden hun kinderen op te voeden en betaalden belastingen, een beetje zoals wij. Een preciezer beeld van hen krijgen is lastig. Toch vinden we in de literatuur uit die tijd wel wat gegevens, die de auteurs en passant, vaak achteloos meedelen. Paul Veyne attendeert bijvoorbeeld op een gedicht van Horatius, waarin deze zegt: “Het is mijn gewoonte om alleen te wandelen”, terwijl we enkele regels verder lezen dat hij vergezeld wordt door drie slaven. Dat zegt dus wel iets over hoe men slaven destijds als mens waardeerde – of niet waardeerde.¹ Maar ook wetteksten uit die tijd, contracten, religieuze teksten, brieven, grafschriften, andere archeologische vondsten als muurschilderingen, beschilderde vazen, fundamenten van huizen, gebruiksvoorwerpen, geven ons na veel gepuzzel uiteindelijk wel een tamelijk coherent beeld van hoe de gewone mens toen leefde. Eind 2^e eeuw schreef iemand een brief aan een zekere Diogenes. Het ging onder andere over hoe bijzonder christenen waren, terwijl ze toch als alle andere mensen leefden:

Maar terwijl ze wonen in Griekse en niet-Griekse steden – al naar gelang ieder werd toebedeeld – en ze de gewoonten van het land volgen in kleding en voedsel en in andere zaken van het dagelijks leven, vertonen ze toch een wonderbaarlijke en algemeen erkende vreemde levenswijze.²

1 Zie paragraaf *Hoe je slaaf werd en wat je status als slaaf was*.

2 Aan Diognetus 5:4. Vert. A.F.J. Klijn, *Apostolische vaders* – 3, Baarn 1967, 103.

Hieronder wordt verslag gedaan van wat nijvere onderzoekers allemaal ontdekt hebben over die ‘zaken van het dagelijks leven’.

HET GEZIN

Hoe zag een gezin eruit?

Gelukkig is de man van een goede vrouw, hij leeft twee keer zo lang. Een sterke vrouw geeft haar man vreugde, hij zal in vrede oud worden. Met een goede vrouw is men uitstekend bedeed, ze wordt geschonken aan wie ontzag heeft voor de Heer. Rijk of arm, zo’n man is gelukkig, zijn gezicht staat altijd opgewekt.³

Zo verwoordde Jezus Sirach, een vrome Jood uit de 2^e eeuw v.Chr., het vanzelfsprekende verlangen van elke Joodse man naar een goede huwelijkspartner. Iedereen trouwde. Slechts een enkeling bleef alleen om zich te wijden aan Thorastudie. Joodse gezinnen waren in de 1^e eeuw n.Chr. qua samenstelling niet verschillend van andere Grieks-Romeinse gezinnen. Maar ze verschilden wel van het moderne ‘kernegezin’ (met vader, moeder en kinderen). Hoe zag een gezin er toen uit? Aan het hoofd stond de vrije al wat oudere man. Hij was heer over zijn echtgenote, hun volwassen zonen met hun vrouwen en hun kinderen. De volwassen dochters die waren uitgehuwelijkt maakten deel uit van andere gezinnen. Die konden vlakbij wonen, in hetzelfde dorp, maar ook verder weg. Dit is het ideaalplaatje. In werkelijkheid was het sterftcijfer vrij hoog en kwamen ook scheidingen voor, zodat menig een opnieuw trouwde, en uit die nieuwe huwelijken kwamen ook weer kinderen voort. Nieuwsamen-gestelde gezinnen waren ook toen al een vertrouwd gegeven. Polygamie was toegestaan volgens de mozaïsche wet, maar er waren slechts weinig mannen die zich dat financieel konden veroorloven, zodat polygamie beperkt bleef tot de hogere klassen. Als de Jood Josephus in de 1^e eeuw n. Chr. vertelt over de huwelijken in de familie van koning Herodes de Grote, voegt hij eraan toe: “Het is namelijk een voorvaderlijke gewoonte bij ons om meer vrouwen tegelijk te hebben.”⁴ Pas in de vroege middel-

3 Jezus Sirach 26:1-4.

4 Josephus, *Ant.* 17:14. Flavius Josephus, *De oude geschiedenis van de Joden*, Vert. F.J.A.M. Mijer & M.A. Wes, Baarn 1998.

eeuwen werd polygamie door asjkenazische Joden verboden.

Bij heidenen, joden en later ook bij christenen gold een eenvoudige regel: de man is gesteld boven zijn vrouw, zijn kind en zijn slaaf, en dat is een goddelijke orde. Deze orde – huistafels genaamd – treffen we regelmatig aan in het Nieuwe Testament, bijvoorbeeld bij Paulus. Hij noemt drie paren van groepen, waarbij binnen elk paar de eerstgenoemde onderdanig behoort te zijn aan de tweede, die de eerste goed moet behandelen:

Vrouwen, erken het gezag van uw man, zoals past bij uw verbondenheid met de Heer. Mannen, heb uw vrouw lief en wees niet bitter tegen haar. Kinderen, gehoorzaam je ouders in alles, want dat is de wil van de Heer. Vaders, vit niet op uw kinderen, want dat maakt ze moedeloos. Slaven, gehoorzaam uw aardse meester in alles, niet met uiterlijk vertoon om bij de mensen in de gunst te komen, maar oprecht en met ontzag voor de Heer. [...] Meesters, geef uw slaven waar ze recht op hebben en wat redelijk is, want u weet dat ook u een meester hebt, in de hemel.⁵

Ook bij Joodse auteurs uit de 1^e eeuw n.Chr. vinden we dergelijke huistafels terug, zoals bij Josephus en Philo, evenals in de latere rabbijnse literatuur, maar ook bij heidense filosofen als Seneca, die schreef: “Het onderdeel van de filosofie [...] adviseert hoe een echtgenoot zich behoort te gedragen tegenover zijn vrouw, hoe een vader zijn kinderen behoort op te voeden, of hoe een heer zijn slaven behoort te regeren [...]”⁶ Nieuw was dit allemaal niet; al in de 3^e eeuw v.Chr. noemde de Griekse filosoof Aristoteles deze driedeling. Ook bij christenen vinden we deze driedeling terug, bijvoorbeeld in het *Apologeticum* van de kerkvader Tertullianus.⁷ Het is duidelijk dat in de antieke tijd joden, christenen en heidenen het normaal vonden dat de man heer was over zijn vrouw, kinderen en slaven. Als die de heer nu maar gehoorzaamden, was harmonie in het gezin verzekerd.

5 Kol. 3:18-4:1. Varianten vinden we in Ef. 6:1-3, 4, 5-8, 9; 1 Petr. 3:1, 6; 5:5, 6; 1 Tim. 3:2-6; 5:5-6; Tit. 1:6-9. Zie: D. De Waele, ‘De herkomst van de nieuwtestamentische huistafels: Een korte geschiedenis van het onderzoek’, in: *Analecta Bruxellensia* 2 (1997), 161-179.

6 Seneca, *Epistulae*, 94.1-2.

7 Josephus, *Contra Apionem* 2.198-210. Philo, *De Decalogo* 165-167. Rabbijns: t Kiddoesjin. Seneca, *Epistulae* 94.1-2. Aristoteles, *Politeia*. 1253b 5-9. Tertullianus, *Apologeticum*, 3:4.

Het huwelijk en de sociale positie van de vrouw bij Joden

Trouwen met degene op wie je zo hartstochtelijk verliefd was geworden, dat was in de 1^e eeuw n.Chr. allerm minst vanzelfsprekend. Trouwen, dat was iets zakelijks. In het jodendom was een eerste huwelijk meestal een familieaangelegenheid: twee families onderhandelden over een huwelijk tussen twee van hun kinderen. In hoeverre rekening werd gehouden met de wensen van de kinderen is niet geheel duidelijk, maar voor zoets als wederzijdse affectie of verliefdheid was toch weinig aandacht. Natuurlijk bestond wel het ideaal van een harmonieuze relatie – het boek Hooglied getuigt daarvan, maar een harmonieuze relatie betekende wel dat de vrouw de autoriteit van haar man accepteerde en zich verder nederig gedroeg.

Een verloving was bindend. Reeds bij de verloving overhandigde de man een huwelijkscontract aan zijn verloofde. Daarin stonden zijn verantwoordelijkheden opgesomd en ook het bedrag dat de vrouw zou krijgen in geval van scheiding. Men was wel zo nuchter daar alvast rekening mee te houden. In Judea was het de man toegestaan tijd door te brengen alleen met zijn verloofde, maar hij kon dan achteraf bij de rechtbank geen klacht neerleggen dat zij geen maagd was. In de tijd tussen verloving en huwelijk bleef de jonge vrouw in het huis van haar vader wonen. Enige tijd later – soms verschillende jaren – volgde dan het eigenlijke huwelijk. Bij die viering werd Gods zegen gevraagd, maar een synagogale liturgie bestond nog niet. Er was wel een huwelijksceremonie die in feite neerkwam op het ontvangen van de bruid in het huis van de bruidegom. Die was de bruid eerst in een feestelijke stoet gaan ophalen in haar ouderlijk huis. Het feest duurde zeven dagen en daarbij waren mannen van vrouwen gescheiden. Tijdens de huwelijksviering trok het koppel zich terug in een aparte kamer, de *chuppah* (huwelijkshut), om het huwelijk te consumeren. Later doelde men met *chuppah* op de huwelijksbaldakijn waaronder het huwelijk werd gesloten (zoals dat vandaag nog het geval is).⁸

Aan het huwelijk zaten enkele zakelijk aspecten. In de Bijbel lezen we dat de *bruidsprijs* (*mohar*) werd betaald door de bruidegom aan de familie van de bruid. Dat was als compensatie voor hun verlies van een

8 Zie M.L. Satlow, 'Marriage and Divorce', in: A.-J. Levine & M.Z. Brettler (eds.), *The Jewish Annotated New Testament*, Oxford New York 2017, 608-611. Volgens Safrai, 'Home and Family', 754 werd ook in de 1e eeuw het huwelijk onder een baldakijn gesloten. Bindende verloving: Mat. 1:18.

nuttige arbeidskracht. Maar in de 1^e eeuw was de *bruidsschat* belangrijker. Die kwam van de familie van de bruid en bestond uit roerend eigendom of contanten. De echtgenoot kon daar tijdens het huwelijk gebruik van maken, maar het bleef eigendom van zijn vrouw en bij scheiding kon zij het weer opvragen. Een andere regeling, verordineerd door de rabbijnen – de joods godsdienstige leraars en leiders van na 70 n.Chr. – bestond erin dat de bruidegom een bedrag van 200 *zuz* beloofde te betalen aan zijn vrouw bij scheiding; dat is de *ketubah*.⁹ Later werd met deze term het huwelijkscontract zelf aangeduid. In de 1^e eeuw verkozen velen de bruidsschat boven de *ketubah*-regeling. Vrouwen beschikten ook over eigendom; als een vrouw na het huwelijk een schenking kreeg van haar ouders, had zij daar het recht over. Wat de vrouw als ‘bezit’ van de man betreft, in de Misjna (de op schrift gestelde mondeling overgeleverde joodse wet) wordt het huwelijk beschreven als een aankoop van de *seksuele functie* van de vrouw. De vrouw was dus enkel in dit opzicht, niet in alle opzichten, eigendom van haar man.¹⁰ Dat betekende uiteraard dat zij verboden was voor andere mannen. Overspel in de Bijbel houdt in dat een man – gehuwd of niet – seksuele gemeenschap heeft met een *gehuwde vrouw*; met een vrouw dus die een andere man toebehoort. Wie een avontuurtje had met een prostituee, pleegde dus geen overspel, al werd het wel afgekeurd: “Een hoer kost je niet meer dan een brood, maar de vrouw van een ander jaagt op je kostbare leven.”¹¹ Volgens de Thora moeten beide overspelers door steniging worden gedood. Maar volgens de rabbijnen was een gepaste straf voor een overspeelster een verplichte scheiding met verlies van haar *ketubah*.¹² De man trouwde op een leeftijd van 18 of 20 jaar, volgens sommige bronnen nog later, een meisje in haar late tienerjaren. Omdat de man later trouwde dan de vrouw kon het gebeuren dat kinderen al op vroege leeftijd hun vader verloren. De vrouw kon dan hertrouwen. Maar ook vrou-

9 m Ketubim 1:2.

10 Aldus J.R. Wegner, *Chattel or Person? The Status of Women in the Mishnah*, New York Oxford 1988, 42-45, 170-171; m Kiddoesjim. 1:1-5; 2:3. Over het huwelijk als verwerving, aankoop van de vrouw: R. Biale, *Women and Jewish Law*, New York 1984, 46-52.

11 Spr. 6:26. Naardense vertaling: “Want het verlangen van een hoer gaat uit naar een bol brood, maar andermans vrouw jaagt op een kostbare ziel!” Prostitutie wordt verboden in Lev. 19:29 en Deut. 23:17, maar daar gaat het over cultische prostitutie.

12 Lev. 20:10. m Sota.1:5.

wen stierven soms bij een bevalling, zodat de man moest uitkijken naar een nieuwe echtgenote.¹³

In het algemeen werd de jonge Joodse vrouw in Palestina niet opgesloten in haar huis met binnenhof. Zij kon naar de markt gaan, in een winkel of in een ander bedrijfje werken, water halen bij de bron. Opmerkelijk is een tekst uit de Misjna. “Rabban Simeon b. Gamaliël zei: Er waren geen dagen beter voor de Israëlieten dan de vijftiende van Av en de Dag der Verzoening. Want op die dagen gingen Jeruzalemse meisjes uit in geleende witte kleden, [... zij] gingen uit en dansten in de wijngaarden. En wat zeiden zij? Jongeling, kijk rond en zie, kies wat je wil, zoek niet naar schoonheid, zoek naar een gezin [...].”¹⁴ Alleen in het Egyptische Alexandrië werden meisjes binnenshuis gehouden, en dan nog voornamelijk meisjes uit de rijke, geprivilegieerde klasse.¹⁵ Pseudo-Phocylides, een Alexandrijnse Jood uit het begin van onze jaartelling schrijft: “Bewaak een maagd in goed afgesloten vertrekken, en laat haar voor het huwelijk niet buitenshuis gezien worden.” Voor Philo (eveneens uit Alexandrië) heeft een goed gebouwd huis ook vrouwenvertrekken die binnenin liggen en omringd zijn door de mannenvertrekken. Het ideaal was dat de vrouw zo veel mogelijk thuis bleef. Toch kwam zij op publieke plaatsen soms in contact met mannen.¹⁶

Het huwelijk en de sociale positie van de vrouw bij heidenen

“De verstandige vrouw is een schatkamer van de deugd, maar men vindt ze zelden”, klaagde in de 3e eeuw v.Chr. de Griekse dichter Menander.¹⁷ Het hielp ook niet dat meisjes als baby nogal eens te vondeling werden gelegd, een tekort aan huwbare vrouwen was daarvan het gevolg. Een Romeins huwelijk was een privézaak; het was een mondelinge overeen-

13 Safrai, ‘Home and family’, 752-761.

14 m Taänit 4:8. Water halen bij de bron: S. Safrai, ‘Home and Family’, 752.

15 D. De Waele, ‘De positie van de Joodse vrouw in de oudheid: Een overzicht van de recente literatuur’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, Juli 1996, 215-236, i.h.b. 227.

16 Pseudo-Phocylides: 215-216. Vert. Van der Horst, *De Pseudepigraphen: De spreuken van Pseudo-Phocylides*, 28. Philo over vrouwenvertrekken, thuis blijven: *Legum Allegoriae*. 3:40, 98; *De Specialibus Legibus* 3:169; L.J. Archer, *Her Price is Beyond Rubies: The Jewish Woman in Graeco-Roman Palestine*, Sheffield 1990, 239-250.

17 In: G.J.M. Bartelink, *Het vroege christendom en de antieke cultuur*, Muiderberg 1986, 171.

komst tussen twee personen – of beter: twee families; huwelijken waren meestal gearrangeerd. Er was geen enkele openbare instantie bij betrokken, al waren er wel getuigen aanwezig. Na het huwelijksfeest in het huis van de bruid werd zij in een stoet naar de woning van de bruidegom gebracht. Feestgangers zongen daarbij luidkeels obscene liederen, naar verluid om de vruchtbaarheid te bevorderen. De bruid werd over de drempel gedragen, er werd een klein offer gebracht voor de huisgoden, en dan toog het nieuwe paar naar het huwelijksbed, onder het gejoel van de feestgangers. Soms waren slaapkamers versierd met erotische wand-schilderingen. Een meisje huwde in haar late tienerjaren, een jongen tussen 25 en 30 jaar – hij had dan al enige seksuele ervaring opgedaan, in tegenstelling tot het meisje voor wie zoiets ongehoord werd gevonden. Doel van het huwelijk was te zorgen voor wettig nageslacht, minder voor seksueel genot. Men vond dat binnen een huwelijk de escapades van de man hem vergeven moesten worden.¹⁸ Rond 100 n.Chr. presteerde de Griekse filosoof Plutarchus het om te stellen:

Als dus een gewone burger [...] een slippertje maakt met een hoer of een vrouwelijk personeelslid, dan moet zijn echtgenote niet boos worden en vervelend doen, maar denken dat hij uit respect voor haar zijn drankzucht, geilheid en agressie met een ander deelt.¹⁹

Vaak kwam de man op seksueel vlak elders aan zijn trekken. De Griek Demosthenes (384-322) had al gezegd: “Hetaeren houden we voor ons vermaak, concubines voor ordinare lichamelijke behoeften, vrouwen om ons wettige kinderen te geven en het huishouden te doen.”²⁰ Hetaeren hadden voor op concubines dat zij ook op intellectueel vlak genoeg verschaften aan de man. Van een gehuwde vrouw moesten anderen trouwens afblijven; overspel was verboden, de eer van de echtgenoot werd erdoor aangetast. In 16 v.Chr. vaardigde keizer Augustus een wet uit die overspel strafbaar maakte. Eigenlijk was het ideaal bij menigeen toch wel het monogame huwelijk. Oudhistoricus Anton van Hooff wijst op een huwelijkscontract uit de 1^e eeuw v.Chr., waarin gestipuleerd wordt:

18 Ch. Laes: *Kinderen bij de Romeinen: Zes eeuwen dagelijks leven*, Leuven 2006, 24, 226-228.

19 Plutarchus, *Huwelijksadviezen*, 16. Vert. Vert. G. Janssen, *Plutarchus Moralia III*, Leeuwarden 2005.

20 Uit: *Demosthenes adv. Neaera* 122, *Private Orations* 6.444-7.

“Philiskos is het verboden naast Apollonia een andere vrouw erbij te nemen, een bijzit of een knaapje, *paidikion*, of bij een andere vrouw kinderen te verwekken zolang Apollonia leeft.”²¹ Of tot zij zouden scheiden natuurlijk. Scheidingen kwamen vaak voor maar meestal hertrouwde men, zodat vele gezinnen kinderen uit verschillende huwelijken hadden. Het Romeinse gezin bestond uit de man, de *pater familias*, zijn vrouw, de kinderen, slaven en vrijgelatenen. Kenmerkend was de *patria potestas*: de man regeerde over zijn gezin. Bij het huwen van een dochter ging de *patria potestas* over van de vader op de echtgenoot; deze macht werd *manus* (hand) genoemd, men sprak dan van een *cum manu* huwelijk. Wettelijk gezien stond een vrouw gelijk aan een dochter. Op rechterlijk vlak gold de vrouw als onmondig, iedereen wist immers dat de vrouw geplaagd werd door een aangeboren onbezonnenheid, de *levitas animi*. Daarom werd ze, zolang zij ongetrouwd was en haar vader gestorven was, onder voogdij geplaatst van een verwant familielid.²²

De Romeinse vrouw werd nooit volledig geweerd uit het openbare leven. Reeds in de late republiek werden vele huwelijks wetten in de praktijk niet meer toegepast.²³ De hierboven genoemde wetgeving die de vrouw onder voogdij stelde, werd steeds meer een formaliteit. Wetten veranderden ook: er werd wettelijk vastgelegd dat de moeder evenveel recht had op eerbied van de kinderen als de vader, en ook in erfeniskwesties werd wettelijk een en ander geregeld ten voordele van de vrouw.²⁴ In de late republiek en de keizertijd was het nieuwe *sine manu* huwelijk populair, waarbij de vrouw onder de *patria potestas* van haar vader bleef. Het interessante voor de vrouw was dat als haar vader stierf, zij over een grote vrijheid beschikte. Erfrecht en procesrecht werden steeds meer ten gunste van de vrouw omgevormd. We vinden vrouwen in de gemeentepolitiek, in diplomatieke dienst, vrouwen waren eigenaars van gronden, baatten zelfstandig een zaak uit, enz. Het onderwijs voor vrouwen nam toe. Sommigen studeerden filosofie of rechten, wat voorheen een louter mannenaangelegenheid was. Het leeftijdsverschil tussen echtgenoot en echtgenote nam af. Toch was 14 jaar geen uitzonderlijke leeftijd voor een

21 A. van Hooff, *Klassieke liefde: Eros en seks naar Ovidius*, Utrecht 2020, 141.

22 W. Schuller, *Frauen in der römischen Geschichte*, Konstanz 1987, 14, 15.

23 De republiek: 2e en 1e eeuw voor Christus. Vanaf 27 v. Chr.: keizertijd.

24 J. Carcopino, *Het dagelijks leven in het Oude Rome*, deel 1, Utrecht/Kampen 1961, 108, 109 (Vertaling van *La vie quotidienne & Rome*, Parijs).

meisje om te trouwen, wat haar kans op studeren niet bepaald ten goede kwam. Bekend is de Romeinse matrone, de vrouw uit de hogere klassen die een zeker niveau van prestige en macht genoot. Soms had zij grote invloed op het openbare leven. Zij was vrij om buitenshuis deel te nemen aan sociale activiteiten, nam deel aan discussies, bestuurde het hele huishouden, en had een goede relatie met de echtgenoot, wat onder andere blijkt uit het feit dat ze samen de maaltijden gebruikten (het sociale leven van Griekse echtparen speelde zich doorgaans gescheiden af). Romeinse filosofen als Musonius Rufus en Seneca zagen vrouwen zo goed als de gelijke van de man.²⁵

Maar deze liberalisering kende ook tegenstanders. Titus Livius, Romeins geschiedschrijver uit het begin van onze jaartelling, verhaalt hoe bij een discussie over de Oppidische wet, die enkele vrouwenrechten wilde beknotten, de vrouwen naar het Forum kwamen, elke dag steeds meer, om op te komen voor hun rechten. Bij die gelegenheid moet de politicus Cato gezegd hebben: “Indien elk van ons [...] had gestaan op zijn rechten en waardigheid als echtgenoot tegenover zijn eigen vrouw, dan zouden we minder last hebben met dit geslacht in zijn geheel: nu is onze vrijheid thuis vernietigd door vrouwelijk geweld, zelfs hier in het Forum wordt het vertrapt en vertreden onder voeten, en omdat we hen niet individueel onder controle hielden, vrezen we hen gezamenlijk.”²⁶ Juvenalis, satiredichter uit de 1^e-2^e eeuw, schrijft spottend over vrouwen die zich met wellust in dossiers van rechtszaken verdiepen, politiek bedrijvig zijn, zich in tegenwoordigheid van haar zwijgende echtgenoten met ‘luidruchtige brutaliteit’ aan generaals in velduniform haar theorieën uiteenzetten en vertellen wat zij in hun plaats zouden doen. Sarcastisch beschrijft hij hoe vrouwen deelnemen aan jachtpartijen van mannen, hoe ze als Maevia met de speer in de hand en ontblote borst de Etrurische wilde zwijnen doorboren, of hoe ze in mannenkleren de wagenrennen bijwonen, of schermen en worstelen.²⁷ Ondanks de liberalisering had het patriarchaal

25 S. Heine, *Frauen der frühen Christenheit. Zur historischen Kritik einer feministischen Theologie*, Göttingen 1986 (3), 102, 103. R.A. Tucker, W. Liefeld, *Daughters of the Church. Women and Ministry from New Testament Times to the Present*, Grand Rapids Michigan 1987, 56.

26 Livius (59 v.Chr.-17 n.Chr.) *Geschiedenis van Rome*, Boek XXXIV - 1 en 2. Cato: 234-149 v.Chr.

27 Juvenalis (ca. 58-138 – Romeins satiricus), Satiren VI, 243-247; 398-412. Uit: Carcopino, *Het dagelijks leven in het Oude Rome*, 126, 127.

samenlevingsmodel niet afgedaan. De Romeinse vrouwen van de lagere klassen hebben trouwens nooit veel respect genoten. Plutarchus stelde: “Vrouwen die liever over domme mannen de baas willen spelen dan naar verstandige mannen luisteren lijken op mensen die liever blinden op straat willen leiden dan mensen met inzicht en ogen volgen.” Dit schreef hij in zijn *Huwelijksadviezen*, waaruit we nog een passage laten volgen: “Thenao ontblootte haar arm, toen ze haar mantel aantrok. Toen iemand zei: ‘Wat een mooie arm!’, zei zij: ‘Ja, maar geen openbaar bezit.’” Doch zelfs die opmerking vindt Plutarchus te vrijpostig: “Niet alleen de arm, maar zelfs de woorden van een zedige vrouw mogen geen openbaar bezit zijn en zij moet net zo voorzichtig zijn en oppassen met uitspraken gericht tegen buitenstaanders als met zich uit te kleden. Haar gevoelens, karakter en geardheid komen namijk tot uiting, als zij praat.” Plutarchus stelde ook dat de vrouw zichzelf moest onderschikken aan de echtgenoot. Deze moest gezag uitoefenen over de vrouw, zoals de ziel het lichaam beheerst: “Het is een eer om de vrouw te horen zeggen: ‘Schat, jij bent mijn leraar, mijn filosoof en mijn professor in de mooiste en goddelijkste vakken.’” Geheel in die lijn schreef Paulus de vrouwen te Korinte voor: “Als ze iets willen leren, moeten ze het thuis aan hun man vragen, want het is een schande voor een vrouw als ze tijdens een samenkomst spreekt.”²⁸

Het valt op dat de status van de Joodse vrouw in de eerste eeuw n.Chr. dezelfde is als die van de Romeinse vrouw ten tijde van de vroege republiek. De daaropvolgende groeiende vrijheid van de Romeinse vrouw in het westen, in Macedonië en Klein-Azië, is aan de Joodse vrouw voorbijgegaan.²⁹

De positie van de vrouw bij christenen

Een saillant verhaal is dat van een zondige (waarschijnlijk overspelige) vrouw die Jezus opzoekt in het huis van een farizeeër. Jezus ligt in gezelschap aan tafel op een ligbed. De vrouw huilt en maakt met haar tranen Jezus' voeten nat. Dan wrijft ze die droog met haar lange, losgemaakte

28 Plutarchus, *Huwelijksadviezen*, 6, 31 (Thenao was de vrouw van de filosoof Pythagoras), 48. Vert. Janssen. 1 Kor. 14:35.

29 Zie D. De Waele, *‘De Vrouw moet zwijgen in de Gemeente’: Een onderzoek naar de inhoud, grond en draagwijdte van Paulus' spreekverbod voor de vrouw*, Verhandeling nr. 152 U.F.P.G. te Brussel 1992, 81-83.

haren (volgens sommige rabbijnen zeer erotisch), kust de voeten en wrijft ze in met olie. Jezus schrikt niet terug voor deze nogal intieme benadering; Hij prijst de vrouw om de liefde die ze Hem zo betoont. Jezus is nooit contact met vrouwen uit de weg gegaan alsof zij een bedreiging voor zijn integriteit zouden vormen. Hij converseerde openlijk met vrouwen, praatte tot verbazing van zijn discipelen heel alleen met een Samaritaanse vrouw, sprak met een overspelige vrouw, onderhield zich met de weduwe in Naïn, enzovoort. Minder bekend is dat er ook vrouwen aanwezig waren in het gevolg van Jezus; enkele vermogende vrouwen ondersteunden Jezus en zijn discipelen uit hun eigen bezittingen. Andere vrouwen behoorden tot zijn volgelingen en waren Hem op het laatst gevolgd naar Jeruzalem.³⁰ Dat Jezus op deze wijze optrok met mannen en vrouwen was destijds ongezien. Maar wat was de positie van de vrouw in de christelijke gemeente?

Sociologen wijzen erop dat revolutionaire bewegingen vaak vrouwen aantrekken omdat ze anti-establishment zijn; ook de vroege kerk was zo'n beweging.³¹ Een inspirerende tekst – eigenlijk een dooptekst – vinden we bij de apostel Paulus: “Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus.”³² Iedereen was gelijk voor Christus. Toch betekende dit niet dat de verschillen op religieus en maatschappelijk vlak zomaar wegvielen. Jodenchristenen bleven de joodse wet houden, slaven werden aangemoedigd hun heren met gepaste ijver te dienen, maar wel vrij te komen als de gelegenheid zich voordeed. En vrouwen? Aan de ene kant vinden we in Paulus' brieven sporen terug van het feit dat de vrouw ook praktisch haar plaats, functie, gezagspositie innam in de gemeente. Paulus schrijft met alle eerbied over de diacones Febe, patrones, beschermster en helper van velen en geeft regels voor de vrouwelijke diakenen. Ook brengt hij zijn groeten over aan een Junia, die in aanzien is onder de apostelen (was zij een vrouwelijke apostel?) Opmerkelijk is dat hij een zekere Prisca vóór haar man Aquila noemt, ongehoord naar Joodse maatstaven. Dat moet betekenen dat Prisca zich meer dan haar echtgenoot ontwikkeld had tot

30 Intieme benadering: Luc. 7:36-50. Parallellen: Mar. 14:3-9; Mat. 26:6-13; Joh. 12:1,8. Jezus en vrouwen: Joh. 4:27, 8:10-11, Luc. 7:12-13. Financiële ondersteuning: Luc. 8:2-3, Mar. 15:41-42.

31 T. Ilan, 'Gender', in: A.-J. Levine & M.Z. Brettler (eds.), *The Jewish Annotated New Testament*, Oxford New York 2017, 611-614, i.h.b. 613.

32 Gal. 3:28.

een invloedrijke lerares; haar naam wordt eerst genoemd als ze de in de Schriften doorknede Apollos op het rechte spoor brengt. Over Euodia en Syntyche zegt Paulus dat zij met hem in de prediking van het evangelie hebben gestreden. Dit betekent zeer waarschijnlijk dat ook zij gepredikt hebben. Verder groet hij verschillende vrouwen met naam; zij zijn in aanzien geweest in de gemeente van Rome. In de brief aan Titus wordt de taak van 'oudere vrouwen' beschreven, waarbij aan die vrouwen voorwaarden gesteld worden die overeenkomen met de voorwaarden gesteld aan opzieners.³³ Wat bijzonder was, aldus theoloog Peter Lampe, was dat christenen in twee contexten leefden. Hun alledaagse leven leidden zij buiten de kerk in de heidense wereld als slaven of meesters, als vrouwen of mannen met de daarbij horende sociale hoge of lage status. De 'gelijkheid in Christus' was een mentaal concept, dat alleen binnen de huisgemeenten tastbaar werd in nieuwe onderlinge relaties.³⁴

Maar er zijn ook andere geluiden. Tegen het eind van de 1^e eeuw werd de invloed van vrouwen in de kerk teruggeschroefd. We vinden dat terug in brieven die door veel onderzoekers worden toegeschreven aan latere paulinisten. In de brief aan Titus moet de vrouw het gezag van haar man erkennen, al lijkt het hier vooral te gaan om naar buiten geen aanstoot te geven: het woord Gods mag niet gelasterd worden. Men houdt dus rekening met de buitenwereld. Ook in de brief aan de Efeziërs wordt de vrouw opgeroepen het gezag van haar man te aanvaarden, "want een man is het hoofd van zijn vrouw, zoals Christus het hoofd is van de kerk, het lichaam dat Hij gered heeft". Zo wordt de verhouding vrouw-man (binnen het huwelijk!) vergeleken met de verhouding gemeente-Christus. Daarbij is het trouwens vooral de man die terechtgewezen wordt. Maar deze verhouding man-vrouw heeft ook gevolgen voor het functioneren in de kerk. De dooptekst uit Galaten wordt gedeeltelijk (!) hernomen in de latere brief aan de Kolossenzen: "Dan is er geen sprake meer van Grieken of Joden, besnedenen of onbesnedenen, barbaren, Skythen, slaven of vrijen, maar dan is Christus alles in allen." De gelijkheid tussen

33 Diacones Febe: Rom. 16:1. Vrouwelijke diakenen: 1 Tim. 3:11. Apostel Junia: Rom. 16:7. Prisca: Rom. 16:3, Hand. 18:24-26. Euodia en Syntyche: Fil. 4:3. Vrouwen groeten: Rom. 16. Oudere vrouwen: Titus 2:3. Zie De Waele, *De Vrouw moet zwijgen in de Gemeente*, 12-13.

34 P. Lampe, 'The Language of Equality in Early Christian House Churches', in: D.L. Balch & C. Osiek (eds), *Early Christian Families in Context: An Interdisciplinary Dialogue*, Grand Rapids Cambridge 2003, 73-83, i.h.b. 79-80.

mannen en vrouwen is opmerkelijk genoeg verdwenen.³⁵ Al waren vrouwen en mannen in principe in Christus gelijk, in de praktijk dienden vrouwen zich toch aan te passen aan de vigerende gebruiken. Sociologisch gezien is het zo dat als een oorspronkelijk revolutionaire beweging een gevestigde religie wordt, zij steeds meer de in de maatschappij vigerende patriarchale structuren overneemt. Dat is ook bij de kerk gebeurd, en die kon zich daarvoor mooi beroepen op een aantal uitspraken van Paulus die hij gedaan had om in zijn tijd niet al te veel aanstoot te geven.³⁶ Het valt trouwens op dat de huistafels, waarin de vrouw onder het gezag van de man gesteld wordt, alle voorkomen in later geschreven brieven, mogelijk van paulinisten.

De gevaren van seks en een nieuwe huwelijksmoraal

Seksuele onthouding is geen christelijke vinding. Aanvankelijk waren het enkele Griekse artsen die zich bezorgd uitlieten over seksualiteit. De Griekse filosoof Pythagoras (6^e eeuw v.Chr.) waarschuwt ons:

Aangaande seksueel verkeer zegt hij [Pythagoras]: ‘Bedrijf de liefde in de winter, en onthoud u in de zomer, het doet minder schade in de herfst en lente, maar schadelijk is het in elk seizoen en niet dienstig voor de gezondheid.’ Toen hem eens gevraagd werd wanneer men de liefde moest bedrijven, antwoordde hij: ‘Telkens wanneer je zwakker wilt worden dan je bent.’³⁷

De Griekse arts Hippocrates (4^e eeuw v.Chr.) verhaalde over een jongeman die eerst last had van een bedorven maag en na vierentwintig dagen ziekbed als een waanzinnige stierf; het was allemaal begonnen met te veel seks te bedrijven. Het punt was dat een man door verlies van zaad ook levenskracht verloor. Een verlies van zaad leidde onherroepelijk tot ruggemergtering met de daarop volgende dood. Volgens de arts Aretaeus van Cappadocië (1^e eeuw n.Chr.) konden lafheid, gulzigheid, domheid, een bleke huid, vervrouwelijking, en andere het gevolg zijn van

35 Kol. 3:11, Lampe, *The Language of Equality*, 83.

36 Gods woord niet lasteren: Tit. 2:3-5. Verhouding man-vrouw: Ef. 5:22-24, 28-29, 33. Autonomie van de vrouw beperkt: 1 Kor. 14:34-35, 1 Tim. 2:11-12.

37 Diogenes Laërtius, *Leven en leer van beroemde filosofen*, Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door dr. Rein Ferwerda, Amsterdam 2000, 8:9.

zaadverlies.³⁸ Begrijpelijkerwijs meende nog een andere geneesheer, Soranus van Efeze (2e eeuw n.Chr.) dat een blijvende gezondheid het best gegarandeerd werd door maagdelijkheid. Dit neemt niet weg dat de meeste Griekse artsen dachten dat een actief seksueel leven de gezondheid juist wél ten goede kwam; hier luidde het dat het vasthouden van te veel sperma aanleiding tot klachten gaf.

Al tijdens de Republiek stond de Romeinse moraal afkerig tegen vrouwelijke vrijpostigheid op seksueel gebied. Binnen het huwelijk werd frigiditeit bij de vrouw zelfs gewaardeerd. De Romeinse dichter Lucretius vond in de 2^e eeuw n.Chr. dat een echtgenoot geen behoefte had aan 'wellustig gekronkel' onder zich.³⁹ Ideaal was dat de vrouw tijdens de coïtus passief bleef terwijl de man actief de daad volbracht. Een volgende stap was dat seks met de echtgenote niet bedoeld was voor seksueel genot, maar enkel voor het verwekken van kinderen. Dat was de nieuwe moraal die in de 1^e, maar vooral in de 2^e eeuw de heidense bovenklasse zou beïnvloeden. Christenen zouden die nieuwe trend enthousiast volgen. De kerkvader Hiëronymus haalt met instemming een passage aan van de stoïcijn Seneca:

Elke liefde voor de vrouw van een ander is een schande. Schandelijk is echter ook de eigen vrouw bovenmatig lief te hebben. De wijze laat zich bij de liefde voor zijn echtgenote leiden door het verstand, niet door zijn gevoelens. Hij weerstaat de storm van hartstochten en laat zich niet onstuimig meesleuren tot de geslachtsdaad. Niets is slechter dan zijn echtgenote lief te hebben als een echtbreekster.⁴⁰

Stoïcijnen vonden dat seksualiteit alleen binnen het huwelijk geapprecieerd kon worden, waarbij echtelieden matiging hoorden te betrachten en ook weer liefst enkel seks moesten hebben met het oog op het verwekken van nageslacht. De Romeinse stoïcijn Musonius Rufus (1^e eeuw) legt uit:

38 *Epidemia*, 3:18, in: Uta Ranke-Heinemann, *Eunuchen voor het hemelrijk: De rooms-katholieke kerk en seksualiteit*, Baarn 1988, 12. Areteüs van Cappadocië: *Over tekenen en genezing van chronische ziekten*, 2:5.

39 Lucretius, *De Rerum Natura*, 4:1268, in: Holland, *Rubicon*, 207.

40 Hiëronymus, *Adversus Iovinianum*. I:49, hij haalt Seneca aan uit diens (verloren gegane) werk *Over het huwelijk*. In: U. Ranke-Heinemann, *Eunuchen voor het hemelrijk: De rooms-katholieke kerk en seksualiteit*, Baarn 1988, 13.

Seks mag enkel in het huwelijk, om kinderen te verwekken. Wie niet losbandig of niet verdorven is, moet van mening zijn dat de zinnelijke liefde enkel gerechtvaardigd is binnen het huwelijk, als ze gericht is op het verwekken van kinderen, vermits ze dan wettig is. Wanneer men (in de seksuele relaties) echter enkel genot nastreeft zijn ze onrechtvaardig en onwettig, ook al vinden ze binnen het huwelijk plaats en in geen enkel ander geval.⁴¹

Ook door het hellenisme beïnvloede Joden stonden in die lijn. In de 1^e eeuw n.Chr. waarschuwde Philo van Alexandrië ervoor niet te hartstochtelijk om te gaan met vrouwen, niet met vreemde, maar ook niet met de eigen vrouw. En zijn wat latere tijdgenoot Josephus beaamde: “Welke zijn onze huwelijks wetten? De wet erkent enkel seksuele gemeenschap die in overeenstemming is met de natuur, die met een vrouw, en dat enkel voor het voortbrengen van kinderen.” De kerkvaders zouden in dit spoor verdergaan. Clemens van Alexandrië (150-215) schreef in *De Pedagoog*:

Een geslachtsgemeenschap die niet het verwekken van kinderen tot doel heeft, is een verkrachting van de natuur [...]. Het huwelijk bestaat uit het verlangen naar kinderen, niet uit de doelloze zaadlozing, want die is in strijd met zowel de wet als de rede.⁴²

Terwijl liefde binnen een huwelijk vroeger een gelukkige bijkomstigheid was, en een goede verstandhouding mooi meegenomen was, werd nu, in de keizertijd, van man en vrouw verwacht dat zij als vrienden samenleefden, de vrouw werd een levensgezellin die haar echtgenoot respecteerde en gehoorzaamde. Seks voor het huwelijk werd afgekeurd, kuisheid toegejuicht. Plutarchus formuleerde het zo: “De lichamelijke vereniging met een echtgenote is de oorsprong der vriendschap.”⁴³ Het klinkt chris-

41 Musonius Rufus, *Para physin, fragment 12*. Vert. E. Eyben, *De latere Stoa over het huwelijk*, <http://images.tresoar.nl/bibl-collectie/Hermeneus/Jaargang%2050/5002.pdf13/04/2020>.

42 Clemens van Alexandrië, *Paedagogus*, II:10.95.3, in: Eyben, *Amor-Roma*, 168. Zo ook Justinus, *Apol 1*, 29:1; Athenagoras, *Smeekschrijft*, 33.

43 Philo over seks met eigen vrouw: Philo, *De Specialibus Legibus* III:9. Seks voor voortbrenging van kinderen: Josephus, *Contra Apionem* 2:199, 273. Plutarchus, *Dialogo over de liefde*, 769a, in: D.W. de Knijff, *Venus aan de leiband: Europa's erotische cultuur en christelijke ethiek*, Kampen 1987, 56.

telijk, maar het was een nieuwe Romeinse beleving van seks en huwelijk, vooral door het stoïcisme gepropageerd.

Een geheel nieuwe tendens in het christendom was om helemaal *niet* te huwen, of als weduwe niet te hertrouwen, of zelfs als gehuwden levenslange onthouding te betrachten (het 'Jozefshuwelijk'). Athenagoras, een christelijk apologet uit de tweede helft van de 2^e eeuw, vond dat een weduwe of weduwnaar niet kon hertrouwen: "Want het tweede huwelijk is echtbreuk, waarbij de schone schijn wordt hooggehouden. [...] Want wie zich ontdoet van zijn eerste vrouw, zelfs al is ze gestorven, is een verkapte echtbreker."⁴⁴ Maagden en weduwen vormden reeds in de 1^e eeuw aparte groepen die vanaf het begin van de 4^e eeuw nog belangrijker werden. De kerkvaders Tertullianus, Cyprianus, Methodius, Athanasius, Basilius en vele anderen schreven traktaten waarin zij de maagdelijkheid prezen en de maagden onderrichtten over de gepaste levenswandel. Ambrosius van Milaan stelde: "Want wat is maagdelijke kuisheid anders dan integriteit die vrij is van [seksuele] bezoedeling?" Het was precies dáárom dat er een hiërarchie ontstond onder gelovigen: maagden waren het meest volmaakt, dan de weduwen en onderaan bevonden zich de gehuwden. Maagden hadden zich immers niet bezoedeld met seks, weduwen niet langer, maar gehuwden ontkwamen niet aan bezoedeling.⁴⁵ Voor vrouwen was maagdelijkheid ook wel een manier om zelfstandig te kunnen blijven.

Kinderen en opvoeding

"Kinderen zijn een geschenk van de HEER, de vrucht van de schoot is een beloning van God", vertelt een psalm. Toch was het vooral de geboorte van een zoon die reden gaf tot grote blijdschap, die van een dochter heel wat minder. De reden hiervan lag in de strakke patriarchale ordening van de Joodse samenleving, waarin elke verantwoordelijke positie in handen van de man lag. Op de 8^e dag werd een jongen besneden en ontving dan ook zijn naam. Een eerstgeboren zoon werd op de 30^e dag vrijgekocht; de vader betaalde dan een geldsom aan de priesters, en daarbij werd een offer voor de reiniging van de moeder gebracht. (Al het

44 Athenagoras, *Smeekschrift*, 33. Vert. Vert. G.J.M. Bartelink, *Twee apologeten uit het vroege christendom: Justinus en Athenagoras*, Kampen 1986.

45 Ambrosius, *De Virginibus* 1:13, 21.

eerstgeborene was bestemd voor de priester en werd geofferd, alleen het eerstgeborene van een mens kon worden vrijgekocht.) Men kende de geboortedag, maar verjaardagen werden niet gevierd. Wel wordt in het Evangelie van Marcus het geboortefeest van koning Herodes genoemd, maar volgens rabbijnse bronnen hebben we hier te maken met een heidense gewoonte.⁴⁶ Volgens verschillende bronnen werd een kind gezoogd tot 18 of 24 maand (soms 3 jaar). De zoon zorgde voor het voortzetten van de familienaam en ontving ook de erfenis. De dochter was echter een bron van zorgen. Men vroeg zich bezorgd af of ze haar seksuele reinheid wel zou bewaren, of vreesde voor haar eventuele steriliteit in welk geval de uitgehuwelijkte dochter weer tot last van de vader kwam. Jezus Sirach verwoordde de zorgen van een vader om zijn dochter:

Een vader ligt in stilte wakker om zijn dochter, zorgen om haar verdrijven zijn slaap:

dat ze al in haar jeugd verwelkt, dat ze als getrouwde vrouw door haar man wordt gehaat,

dat ze als maagd wordt onteerd en zwanger wordt in haar ouderlijk huis, dat ze haar man ontrouw is of dat ze, eenmaal getrouwd, onvruchtbaar blijkt.⁴⁷

Als ze niet stierf bij de bevalling kon een vrouw om de 2 à 3 jaar zwanger worden. Acht kinderen was niet ongevoerd, maar ook daarvan stierven er altijd wel enkele. De kindersterfte wordt geschat op 50 procent. De rabbijnen vonden dat een man minstens twee kinderen moest voortbrengen; als een vrouw hem na tien jaar nog geen kinderen had gegeven kon hij van haar scheiden om een andere vrouw te trouwen. Volgens Romeinse en vele Griekse wetten was de wettelijke status van kinderen gebonden aan hun geboorte binnen een wettelijk huwelijk. Volgens rabbijnse regels was dat niet zo, al leden kinderen die buiten het huwelijk verwekt waren toch onder een sociaal stigma. De levenstaak van de vrouw bestond uit het baren en opvoeden van kinderen. De kinderen brachten hun eerste levensjaren door onder de hoede van de moeder; zij gaf het eerste onderricht, leerde gedragsregels aan. De moederlijke leiding kon voortduren tot in de adolescentie. De vader leerde zijn zoon

46 Kinderen een geschenk: Ps. 127:3. Eerstgeborene: Lev. 18:15, Luc. 2:122-23. Naamgeving: Luc. 1:59. Offer voor reiniging: Lev. 12:6-8, Luc. 2:24. Verjaardagen: Mar. 6:21.

47 Sirach 42:9-10. Archer, *Her Price is Beyond Rubies*, 21-27.

een ambacht of leerde hem de boerenstiel. Maar daarnaast was er ook religieus onderricht voor jongens (zie onder). Men maakte nog geen scherp onderscheid tussen kind en adolescent. De Bar Mitzvaviering (13 jaar) bestond nog niet, maar wel hoorde de jongen volgens de Misjna de Thora te volgen vanaf 13 jaar. In de 1^e eeuw n.Chr. begonnen jongens en meisjes te participeren in het sociale leven als ze daar de maturiteit voor hadden. Zij namen dan deel aan religieuze activiteiten: synagoge (vooral voor jongens), vieringen thuis, pelgrimages.⁴⁸

Romeinen, zeker zij die behoorden tot de hogere klassen, waren vaak ontzet over babies: al die hulpeloze zachtheid! Dat moest zo vlug mogelijk gehard worden. De Romeinse opvoeding was dus hard, zowel voor jongens als voor meisjes. De vader erkende zijn kind door het op te tillen (*tollere*), na negen dagen kreeg het dan een naam. Bij aristocratische families werd een gouden bulla, een amulet, rond de hals van de baby gehangen ter bescherming. Het was de bedoeling dat de moeder haar kinderen zelf de borst gaf, want met de melk kwam het karakter van de moeder mee. Sommigen vroegen zich bezorgd af welke nefaste gevolgen de melk van een slavin wel kon hebben op een vrijgeboren Romein. Toch was het gebruikelijk de kinderen toe te vertrouwen aan een voedster (de *nutrix*), zowel in hoge als lage klassen; alleen echt armen konden zich geen voedster veroorloven. Een voedster gaf het kind niet alleen de borst, zij voedde kinderen ook op tot aan de puberteit, en ook een pedagoog kon worden aangezocht om de kinderen op te voeden en te onderwijzen. Jongens en meisjes kregen dezelfde fysieke en intellectuele opvoeding. De pedagoog begeleidde de kinderen in hun intellectuele en morele voortgang, zodat die zich later in het openbare leven op gepaste wijze zouden gedragen. Kinderen van 7 tot 15 jaar werden begeleid door deze pedagogen. Vaak waren pedagogen slaven, wat hen in een lastige positie stelde tegenover vrijgeboren kinderen die zij moesten opvoeden en ook tuchtigen. Toch hadden kinderen vaak een betere band met hun opvoeders dan met hun ouders; zij leefden immers met hun opvoeders, kregen les van hen of werden in hun huiswerk begeleid, aten samen, terwijl zij alleen de avondmaaltijd samen met de ouders nuttigden. Vaak woonden voedsters gewoon in bij het gezin, maar kinderen konden ook met voedster en pedagoog naar een woning op het platteland gestuurd worden, ver weg van de zedeloosheid van de stad. Natuurlijk ontstond zo een grote afstand tussen ouders en kinderen, maar dat hielp de ouders

48 Na tien jaar geen kinderen: m Jevamot. 6:6. Thora volgen: m Nidda 5:6.

als hun kind overleed; men had zich nog niet te zeer gehecht. Adoptie kwam veel voor. Men adopteerde als men zelf geen zonen had, of om de titel *pater familias* te verwerven – een vereiste om een openbaar ambt te bekleden, of om een waardige erfgenaam te vinden. Keizers adopteerden regelmatig een veelbelovende jongeling; een bekend voorbeeld is de adoptie van Octavianus door Caesar. Volwassenwording bij jongens (van 14 tot 16 jaar) werd gesymboliseerd door het omruilen van hun *toga praetexta* (met purperen rand) voor een witte *toga virilis*. Zij offerden dan hun *bullae* – het beschermend gelukhangertje – aan de *Lares* (huisgoden), samen met een haarlok of de eerste geschoren baardharen. Meisjes kenden niet echt een overgangsrite, wel offerden zij hun speelgoed aan de *Lares* als zij trouwden.⁴⁹

“Wie nooit slaag heeft gekregen is een onopgevoede”, wist de dichter Menander. Men was het er in het algemeen over eens dat kinderen stevig getuchtigd moesten worden, wat betekende dat zij geslagen werden met stok of zweep. Dat was reeds bij de Grieken het geval. Bij Plato, de beroemde filosoof uit Athene (427-347), lezen we over het kind dat niet gehoorzaamt: “Maar doet het dat niet, dan buigen ze het met dreigementen en klappen wel recht, net zoals met een kromme en verdraaide plank gebeurt.” In verband met de door leraren uitgeoefende tucht schrijft de Griekse auteur Xenophon (434-427): “Ook de geneesheren branden en snijden voor de bestwil van hun patiënten.” Natuurlijk gebruikte ook de Romeinse vader, de *pater familias*, geweld om zijn kinderen (en slaven) op het rechte pad te houden. Retor Seneca vond de zweep een geschikt instrument ter tuchtiging, als men het met mate gebruikte. Een spreuk luidde: “De oren van een jongen zitten op zijn rug; hij luistert als hij geslagen wordt.”⁵⁰ Men zou denken dat het er bij christenen anders aan toeging, maar dat was niet zo. Nog in de 4^e eeuw schreef Augustinus: “Wanneer in een huis iemand zich door ongehoorzaamheid tegen de huiselijke vrede verzet, dan wordt hij daarvoor onder handen genomen,

49 Laes, *Kinderen bij de Romeinen*, 106. Veyne, *Geschiedenis van het persoonlijk leven: Romeinse Rijk en late oudheid*, 21-24.

50 Plato, *Protagoras*, 325 d. Vert. H. Warren en M. Molegraaf, *Plato: Protagoras, Meno*, Amsterdam 2003. Menander, *Monostichoi* 422, in: Laes, *Kinderen bij de Romeinen*, 127. Xenophon, *Anabasis* 5:8:18. Vert. M. Moonen, *Xenophon: Toch van de tienduizend*, Den Haag 1988. Seneca Retor, *Controversiae* 9:5:7. Spreuk in S. Schiff, *Cleopatra*, Amsterdam 2010, 39.

met woorden, met slagen of met wat de menselijke gemeenschap verder nog aan rechtvaardige en geoorloofde vormen van bestraffing toestaat.” Hiëronymus vergeleek een vader die slaat met een chirurg die een wonde geneest, of met een leraar die de leerling een aframmeling geeft. Leerde de Bijbel trouwens niet: “Wie zijn zoon de stok onthoudt, haat hem, wie hem liefheeft, tuchtigt hem?” Of ook: “De stok en berispingen zorgen voor wijsheid, een kind dat niet wordt opgevoed, maakt zijn moeder te schande.” Zo bewees een vader zijn liefde voor zijn kinderen door hen fysiek te straffen.⁵¹

Contraceptie, abortus, kindermoord en te vondeling leggen

Hoe raakte je af van ongewenste kinderen? Het was een vraag die heidenen wel bezighield; Joden zagen kinderen als een zegen Gods, zij waren een rijkdom die je koesterde. Heidenen daarentegen die geen, of niet te veel kinderen wilden, konden natuurlijk eerst proberen zwangerschap te vermijden, maar als dat niet lukte behoorden abortus, kindermoord, of het te vondeling van kinderen ook tot de mogelijkheden.

Over contraceptie spreken joodse teksten niet, allicht vanwege het gebod “heen te gaan en zich te vermenigvuldigen”. Het Bijbels verhaal van Onan die zijn zaad op de grond verspilde werd geïnterpreteerd als een verbod op *coïtus interruptus*. Joden vonden kinderen een geschenk van God, en die aborteerde je niet en je legde die niet te vondeling. De Romeinse historicus Tacitus (56-120) zegt dat de Joden hierin uitzonderlijk waren, al wist men dat ook Germanen en Egyptenaren hun kinderen niet te vondeling legden. De Joodse historicus Josephus schrijft: “De wet beveelt dat alle nageslacht moet worden opgevoed, en verbiedt vrouwen de foetus te aborteren of te vernietigen; een vrouw die dat doet wordt beschouwd als een kindermoordenaar, omdat zij een ziel vernietigt en het ras vermindert.”⁵² Maar volgens de Misjna is abortus wel toegelaten als het leven van de moeder in gevaar is: “Als een vrouw grote moeite heeft met bevallen, snijdt men het embryo in stukken terwijl het nog in de baarmoeder is, en brengt men het naar buiten, lid voor lid, want het leven van de moeder heeft prioriteit over het leven van het

51 Augustinus, *De Stad Gods*, 19:16. Vert. G. Wijdeveld, *Aurelius Augustinus: De stad van God*, Amsterdam 1983. Meer voorbeelden: Laes, *Kinderen bij de Romeinen*, 106, 128. Spr. 13:24, 29:15, Heb. 12:6.

52 Tacitus, *Historiae*. 5:5. Josephus, *Contra Apionem*, 2:202.

embryo. Maar als het grootste deel [van de baby] verschenen is, mag het niet aangeraakt worden, want het ene leven kan het andere leven niet vernietigen.” Het in stukken snijden van het embryo (embryotomie) kende men ook bij de Romeinen, het was soms de enige manier om het leven van de moeder te redden. Kinderen te vondeling leggen was Joden eveneens verboden. Philo zegt: “Mozes verbood impliciet en indirect het ten vondeling leggen van kinderen, toen hij de doodstraf uitsprak voor hen die een misgeboorte veroorzaken bij moeders waarbij de foetus volledig gevormd is.”⁵³

Heidenen kenden al die bezwaren niet. Vooreerst kon men zwangerschap vermijden door coïtus interruptus (al vinden we dit nergens in de geschriften vermeld), maar een andere mogelijkheid was dat de vrouw zich wellustig bewoog tijdens de coïtus (wat, zoals we gezien hebben, voor de echtgenote onbetamelijk werd gevonden):

Want een vrouw belet en bestrijdt juist bevruchting
als ze zelf wulps met haar billen de liefde van de man helpt
en wriemelend met heel haar lijf de vloed stimuleert.
Want ze leidt zo de schaar van de ploeg weg van de goede plaats.
Zo zijn hoeren om hun eigen reden gewend te bewegen,
om te voorkomen dat ze vaak bevrucht worden en zwanger teneerliggen
en tegelijk om voor mannen de liefdesdaad lekkerder te maken.⁵⁴

De eikel was onbekend, de vrouw was de akker waarop de man zijn zaad uitstortte, en die ‘akker’ moest zich kalm gedragen. De arts Soranus van Efese (1^e - 2^e eeuw) meende dat de vrouw het vruchtbaarst was tegen het einde van de mensturatiecyclus. Wie niet zwanger wilde worden moest zich na de coïtus goed wassen. Men kon de vagina schoonvegen met oude olijfolie of vochtig gemaakt aluin (een mineraal zout). De adem inhouden als de man ejaculeerde hielp ook. Na de seks hurken en niezen, deed naar verluidt eveneens wonderen. Mannen konden de blaas van een geit als condoom gebruiken, vrouwen konden de toegang tot de baarmoeder versperren door zachte wol die gedrenkt was in een mengsel van wijn, loog en pijnboomschors. Verder waren er nog allerlei drankjes en amulet-

53 m Ohalot. 7:6, Philo, *De Specialibus Legibus* 3:117, in: M. Goodman, *Rome & Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, London 2007, 247-248.

54 Lucretius (1e eeuw v.Chr.), *De natuur van de dingen*, 4:1269-1276, vert. Van Hooff, *Klassieke liefde*, 152.

ten. Hippocrates kende een probaat middel: “Contraceptivum: als men niet zwanger moet raken, dompel dan een boon vol koperpoeder in water en geef dat te drinken. Stellig wordt men dan een jaar niet zwanger.” De Romeinse amateurwetenschapper Plinius de oudere (1^e eeuw n.Chr.) geeft in zijn *Naturalis Historia* een recept voor een amulet: men opene de kop van een harige spin, verwijdere de twee witte wormpjes die daarin zitten en bind deze vast in hertehuid.⁵⁵

Abortus was ook een mogelijkheid, maar kon voor de moeder levensbedreigend zijn. De Romeinse dichter Ovidius, die leefde rond het begin van onze jaartelling, noemt in zijn *Amores* twee mogelijkheden – die hij afwijst: “Wat graven jullie diep met wapens in je ingewanden en geven jullie ongeborenen onzalig gif?” Abortus uitvoeren met mechanische middelen kwam voor, al was de arts Soranus (1^e eeuw n.Chr.) daar fel tegen gekant; want ook andere organen konden daardoor beschadigd worden. Couranter waren aborterende drankjes of kruiden. Hippocrates had aanbevolen: “Toedienen: de wortel van zeepkruid gladgewreven, ongeveer drie vingerdikten, die drinkend in honing.” Zeepkruid bevatte saponine, een giftige stof. De arts Soranus schreef de zwangere vrouw voor: “Een vrouw die abortus wil plegen moet twee of drie dagen op voorhand lange baden nemen, weinig eten, verzachtende pessaria gebruiken en zich onthouden van wijn. Dan moet je een ader openen en vrij veel bloed weg laten vloeien.”⁵⁶ Vervolgens moest de vrouw flink geschud worden. Abortus en contraconceptie kwamen voornamelijk onder de hogere klassen voor.⁵⁷

De Griekse filosoof Aristoteles (384-322) had het over een optimum qua bevolkingsaantal. Dat optimum moest liefst niet overschreden worden en daarom moedigde hij homoseksuele relaties aan, naast andere middelen zoals infanticide. Kindermoord kwam inderdaad regelmatig voor in de hellenistische wereld, vaak door verstikking of verdrinking: men bond dan een gewicht aan de baby en wierp die in het water. De Britse historicus Tom Holland schrijft hierover: “Overal in de Romeinse wereld trof je door hun ouders achtergelaten baby’s aan, huilend langs de

55 Hippocrates in: Van Hooff, *Klassieke liefde*, 153. Plinius de Oudere: S.B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Woman in Classical Antiquity*, New York 1995, 167.

56 Soranus, *Gyn.* 1:20. In: Goodman, *Rome & Jerusalem*, 245.

57 Ovidius, *Amores*, 2:14:27-28. Vert. J. Nagelkerken, Baarn 1995. Van Hooff, *Klassieke liefde*, 154-155. Hippocrates, *Vrouwenaandoeningen*, 1:78.

kant van de weg of op vuilnishopen. Anderen werden in afvoergoten gegooid, waar ze bij honderden stierven.”⁵⁸ Men vond dat ethisch niet onverantwoord: een kind werd immers pas echt en juridisch erkend als lid van het gezin nadat de vader de baby had ‘opgetild’. Zolang dat niet gebeurd was zag men infanticide niet als misdaad. Op zijn *dies lustricus* ontving een Romeinse baby zijn of haar naam, dat was voor jongens op de 9^e dag, voor meisjes op de 8^e dag. Door deze inwijdingsrite werd het kind opgenomen in het gezin. Plutarchus zegt dat een kind vóór die dag meer als een plant dan als een bezielde wezen werd beschouwd.⁵⁹ Gehandicapte kinderen werden doorgaans verdronken of eventueel te vondeling gelegd, en hetzelfde lot was de baby beschoren van de dochter die een avontuurtje met ongelukkige afloop had gehad. Volgens oude Romeinse wetten diende de vader zich te ontdoen van een gehandicapte zoon en Aristoteles stelde: “Laat het bij de wet verboden zijn een mismaakt kind groot te brengen.”⁶⁰ Ook slavenkinderen – weer een mond te voeden! – werden wel gedood, tenzij de meester het geduld had het kind te laten opgroeien tot een nuttige arbeidskracht. (In een latere periode waarin minder veroveringen plaatsvonden en dus minder slaven buitgemaakt werden, werd het houden van slavenkinderen aantrekkelijker). In een Egyptische papyrus uit de 1^e eeuw v.Chr. lezen we hoe een man naar zijn vrouw schrijft: “Ik bid en smeeek je, draag goed zorg voor ons kleintje, van zodra we ons loon krijgen zend ik het je. Mocht je toevallig nog een kind baren, als het een jongen is, laat het zo zijn, als het een meisje is, ontdoe je dan van haar.”⁶¹ Er waren wel enkele stoïcijnen zoals Musonius Rufus en Epictetus die protesteerden tegen infanticide, maar men trok zich daar over het algemeen niet veel van aan.

Vaker kwam het voor dat men een ongewenst kind (meestal een dochter) te vondeling legde. Soms was het ook pure armoede die ouders ertoe deed besluiten een kind te vondeling te leggen – of een kind als slaaf te verkopen; misschien had het dan nog een toekomst. De kerkvader Basi-

58 T. Holland, *Heerschappij: Hoe het christendom het Westen vormde*, Amsterdam 2020, 153-154.

59 E. Eyben, Ch. Laes, T. van Houdt, *Amor-Roma: Liefde en erotiek in Rome*, Leuven 2003, 33-34.

60 De twaalfafelenwet uit 5e eeuw v.Chr. Van Hooff, *Klassieke liefde*, 160. Aristoteles, *Politica*, 1335b20, Vert. J.M. Bremer & T. Kessles, *Aristoteles Politica*.

61 P. Oxy.744, in: E. Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, Grand Rapids 1993, 73-74.

lius van Caesarea beschreef in de 4^e eeuw de gemoedstoestand van de vader die een kind te vondeling wilde leggen: “De natuur weerhoudt hem, haalt hem over samen met zijn kinderen te sterven. Vaak staat hij op het punt het te doen; elke keer houdt hij zichzelf tegen; uiteindelijk geeft hij zich gewonnen, verslagen door nood en onverbiddelijke armoede.”⁶² Kinderen werden te vondeling gelegd voor de deur van de woning, bij een tempel, maar ook een vuilnisbelt of andere verlaten plaats voldeden prima. Een kind kon op zo’n verlaten plaats natuurlijk sterven, maar slavenhandelaars namen zo’n kind soms op om later tewerk te stellen in de prostitutie. In de 2^e eeuw getuigt Justinus de Martelaar daarvan in zijn *Apologie*:

Verder is ons geleerd, opdat wij geen onrecht of zwaar vergrijp zouden begaan, dat het slecht is pasgeborenen te vondeling te leggen. Allereerst omdat wij zien, dat men ze alle aan ontucht prijsgeeft, niet alleen de meisjes maar ook de jongens. En zoals men verhaalt dat men in oude tijden alleen kuddes runderen, geiten, schapen of paarden liet grazen om er mee te fokken, zo houdt men er heden ten dage ook kinderen op na alleen met het oog op ontucht.⁶³

Begin 2^e eeuw herstelde Keizer Trajanus echter de rechten van vondelingen: zij werden legitieme erfgenamen van hun ouders.⁶⁴

Evenals Joden wezen ook christenen kindermoord en te vondeling leggen af. De christelijke apologeet Athenagoras schreef in de 2^e eeuw in zijn *Smeekschrift*: “En wij die verklaren dat de vrouwen die middelen gebruiken om abortus te plegen een moord op hun geweten hebben en aan God voor een afdrijving verantwoording schuldig zullen zijn, hoe zouden wij een mens kunnen doden?” Begin 4^e eeuw schreef de christelijke auteur Lactantius: “Niemand mag denken dat het geoorloofd is pasgeborenen kinderen te wurgen. Dit is een bijzonder goddeloze daad! God schiep de zielen immers om te leven, niet om te sterven!” En de kerkvader Augustinus voegde daaraan toe: “Soms drijft deze wellustige wreed-

62 Basilidus, *Hiomilia in illud Lucae ‘Destruam’*, in: Eyben, Laes, van Houdt, *Amor-Roma*, 66.

63 Justinus *Apologie* 1, 27:1. Vert. Bartelink.

64 Safrai, *Home and family*, 761-773. A. Everitt, *Hadrianus: De rusteloze keizer*, Amsterdam 2012, 165. Anticonceptie: Everitt, *Hadrianus*, 250. P. Veyne (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven: Romeinse Rijk en late oudheid*, Amsterdam 1992, 17-20.

heid of wrede wellust het zover dat mensen zich contraceptiva aanschaffen en dat zij, als die niet doeltreffend blijken te zijn, de foetus in de moederschoot op de een of andere wijze vermoorden en afdrijven.”⁶⁵ De christelijke keizer Valentinianus verordende eind 4^e eeuw de doodstraf op kindermoord.

Weduwschap en echtscheiding

Het kwam helaas maar al te vaak voor dat een partner overleed. Een weduwnaar probeerde al gauw een nieuw huwelijk aan te gaan. In het jodendom kon de weduwe kiezen of zij terug naar haar ouderlijk huis ging of in het gezin van haar overleden man bleef. Men vond het normaal en zelfs wenselijk dat een weduwe hertrouwde, zij moest er alleen op toezien dat zij lang genoeg wachtte met hertrouwen om zeker te zijn dat ze niet zwanger was. Toch waren er ook joodse kringen waarbinnen men bewondering had voor een weduwe die niet hertrouwde. In het apocriefe boek Judith lezen we over de heldin: “[zij] werd door velen begeerd, maar zolang ze leefde heeft geen man met haar geslapen sinds de dag dat haar man Manasse stierf en met zijn voorouders werd verenigd.” Hanna die in de tempel het kind Jezus aanschouwde, bleef 84 jaar weduwe nadat ze zeven jaar getrouwd was geweest.⁶⁶ Ook Paulus is te vinden voor het alleen blijven van de weduwe:

Een vrouw is gebonden aan haar man zolang hij leeft, maar wanneer hij is gestorven, is ze vrij om te trouwen met wie ze wil, mits het een huwelijk is in verbondenheid met de Heer. Maar ze is gelukkiger wanneer ze ongetrouwd blijft. Dat is althans mijn mening, en ik meen dat ook ik de Geest van God bezit.⁶⁷

In de vroege kerk bestond een aparte klasse van oudere ‘weduwen’.⁶⁸

Als een man stierf zonder een zoon of dochter te hebben nagelaten, hoorde volgens de Thora een van zijn broers de weduwe te huwen: “Haar

65 Athenagoras, *Smeekschrift*, 35. Vert. Bartelink. Lactantius, *Goddelijke onderrichtingen*, 6:20:18, Augustinus, *Over het huwelijk en de begeerte*, 1:15:17, in: Eyben, Laes, van Houdt, *Amor-Roma*, 63-64.

66 Judit 8:4, 16:22; Luc. 2:36-38.

67 1 Kor. 7:39-40.

68 1 Tim. 5:9-15.

zwager moet met haar slapen; hij moet haar tot vrouw nemen en de zwagerplicht tegenover haar vervullen.” Verschillende bronnen tonen aan dat dit gebruik ook in de 1^e eeuw werd gevolgd. Nog volgens de Thora kon die broer dat weigeren, maar dan moest de weduwe “ten overstaan van de oudsten op hem afgaan, hem zijn sandaal uittrekken en hem in zijn gezicht spugen, waarbij ze hem toevoegde: ‘Zo vergaat het de man die zijn broer nageslacht onthoudt,’”⁶⁹ want dat was natuurlijk een grote schande. Maar in de 1^e eeuw kon de zwager het leviraatshuwelijk toch weigeren. Men vond zelfs dat als de intenties van de zwager niet “omwille van het gebod” waren, het beter was dat hij de weduwe niet huwde. Zeker als een zwager zelf al gehuwd was, weigerde hij vaak het leviraatshuwelijk.

Een man kon te allen tijde van zijn vrouw scheiden. Wel diende hij dan de in het huwelijkscontract overeengekomen som geld (de *ketubah*) aan haar uit te betalen of haar de bruidsschat terug te geven. Onder de fari-zeëen had je twee scholen die teruggingen op twee leraren, Hillel en Sjammai, beiden uit de 1^e eeuw v.Chr. Hillel had de reputatie gemoedelijker te zijn dan zijn tijdgenoot Sjammai, die strenger was; hetzelfde gold voor hun scholen. De sjammaïeten nu vonden dat een man zijn vrouw alleen kon wegsturen als zij zich onkuis had gedragen. De hillelieten waren coulanter voor de man: elke reden was goed om de vrouw weg te sturen. Zelfs het eten laten aanbranden kon volgens hen een grond tot echtscheiding zijn. Een gescheiden vrouw kon hertrouwen, alleen priesters mochten geen gescheiden vrouwen huwen. Maar hoe dan ook was de sociale status van een gescheiden en hertrouwde vrouw niet erg respectabel. Bij scheiding kwamen de kinderen toe aan de man. Elders gaan we nader in op de wetten over echtscheiding.⁷⁰

Onder Romeinen en Grieken was echtscheiding eenvoudig; zowel man als vrouw konden daartoe het initiatief nemen. De vrouw verliet dan het echtelijk huis en nam haar bruidsschat mee – als die er was. De kinderen bleven echter bij de vader. Als een Romeinse man gescheiden was van zijn vrouw, of weduwnaar geworden was, kon hij hertrouwen of ook een concubine nemen, kinderen die uit een verbintenis met een concubine voortkwamen waren bastaards; zij erfden wel van hun moeder maar niet van de vader. In de vroege keizertijd kwam scheiding onder de elite zo vaak voor, dat we kunnen spreken van seriële monogamie.⁷¹

69 Zwagerplicht: Deut. 25:6. Zwagerplicht weigeren: Deut. 25:9.

70 Hoofdstuk 2, paragraaf ‘wetten over echtscheiding’.

71 Goodman, *Rome & Jerusalem*, 213-220.